

AİDƏ PAŞALI

ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT
VƏ «DİVAN»I

(tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)

«Nurlan»
Bakı – 2011

Azərbaycan MƏA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutu elmi şurasının 2 noyabr 2011-ci il tarixli 9 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: filol.e.d., prof. Azadə Musayeva

Rəyçilər: filol.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu
filol.e.n. Nəzakət Məmmədli

Aidə Paşalı. Əfsəhəddin Hidayət və "Divan"ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn). Bakı: "Nurlan", 2011, 448 s.

Kitabda, XV əsrдə Ağqoyunlu türkman sülaləsinin hakimiyyəti dövründə yaşayış-yaratmış şair, hərbçi Əfsəhəddin Hidayətin (bütöv adı Əfsəhəddin Hidayətullah bəy) ictimai-ədəbi şəxsiyyəti və yaradıcılığından günümüzdək gəlib çatmış "Divan"ı haqqında ilkin olaraq əhatəli, sistemli, elmi bəhslər açılmışdır. Hidayətin oğuz-türkman ləhcəsi ilə (indiki Azərbaycan türkcəsi) 250 seirdən ibarət "Divan"ı mövcud əldə olunmuş əlyazma nüsxələri əsasında mətn-sünaslıq və ədəbiyyatşunaslıq baxımından tədqiq olunmuş, Türk xalqları ədəbiyyatı bədii örnəkləri əsasında poetik müqayisələr aparılmış, şairin həyat və yaradıcılığının ümumtürk ədəbiyyatı tarixindəki yeri müzeyyənləşdirilmişdir.

4702000000
qrifli nəşr
N098 - 2011

© «Nurlan», 2011

**ŞAİR - SƏRKƏRDƏ ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏTLƏ
BAĞLI ELMİ ARAŞDIRMA VƏ
"DIVAN"ININ İLKİN NƏŞRİ**

Türk xalqları ədəbiyyatının qolları kimi Türkiyə və Azərbaycan poeziyası da yazılıqları dillər, yayıldıkları məkanlar və rəngarəng məzmunları baxımından diqqəti çəkməkdədir. Orta çağlarda yaranmış türk abidərinin, həqiqətən, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiqi imkansızdır. Xüsusilə, əgər söz «Divan»lardan gedirsə, onların ümumi bir kontekst çevrəsində öyrənilməsi zərurəti vardır, deyə bilərik.

Günümüzədək yüzlərlə türkdilli «Divan» üzərində araşdırımlar aparılıb. Lakin əlyazma kitabları hüdudsuz bir xəzinə kimidir, öyrənilidikcə bitib-tükənməyir. Bunlardan biri də XV əsr şairi Hidayətə məxsusdur. Haqqında orta çağlardan başlayaraq, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yaşamış Dəvvani, Sam Mirzə, Ruzbehən Xunci, Qafzadə Faizi, Katib Çələbi, Məhəmməd Sürəyya, Əzim Əzizməzə, yeni dövrdə Minorski, Karatay, Etye, Ə.Qaraxan, Z.Qorxmaz, Y.Akpınar və başqaları kimini qələm sahibləri vaxtaşırı az-çox bilgi vermişlər. Azərbaycanda Hidayəti ilkin tanıdan isə 80-ci illərdə prof. Ə.Məmmədov olmuşdur.

Ümumtürk poetik abidəsi sayılan Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının XX əsrin ortalarında üzə çıxarılmış nüsxələri günümüzdək tədqiqat obyektiñə çevriləməmiş, konkret araştırma mövzusu olmamışdır. Bu baxımdan Aida Ağakərim qızı Paşalının «Əfsəhəddin Hidayət və «Divan»ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn)» adlandırılmış monoqrafik araşdırması ilkinliyi ilə aktuallıq kəsb etməkdədir.

Müəllif, araşdırmasını şair haqqında yazılmışlarla yanaşı, əsasən onun özünün əlyazma nüsxələri üzərində qurmağa səy göstərmişdir.

Birinci fəsil «Əfsəhəddin Hidayət və onun «Divan»ı» adlanır. Üç bölündən ibarətdir. Birincisi, «Əfsəhəddin «Divan»ının tədqiq tarixi» adlanır. Müəllif «Divan»la bağlı yazılmışları bir küll halında toplamağa müvəffəq olmuş, məntiqi olaraq onları əski qaynaqlardakı bilgiler, Şərq əlyazma kataloqlarındaki təsvirlər, bilavasitə mövzu üzərində aparılmış araşdırımlar, Hidayət isminə və irsinə yer ayırmış nəşrlər, dərgilər, müntəxabatlar kimi dörd qrupa ayırmışdır. Tədqiqatçının diqqət yetirdiyi qaynaqlardan Cəlaləddin Dəvvani, Fəzlullah ibn Ruzbehən Xunci, Qafzadə Faizi, Məhəmməd Sürəyya və başqaları maraq doğurur. İrlandiyanın Dublin şəhərindəki Çester Betti, Oksford-daki Bodlean, İstanbul Topkapı Sarayı Muzeyi kitabxanalarındakı və s. Hidayət əlyazmalarından söz açılmış Şərq əlyazma kataloqlarındaki təsvirlər həmçinin əsasa alınmışdır.

Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı birbaşa araştırma aparmış Əbü'l-qadir Qaraxanın, Zeynəb Qorxmazın, Əzizəga Məmmədovun qələmindən çıxmış yazılar A.Paşalı tərəfindən uğurla incələnmişdir. Hidayət adına və irsinə yer ayırmış çəgdaş ədəbi-bədii, elmi-nəzəri nəşrlər, dərgilər, müntəxabatlar üzə çıxarılmış, sistemləşdirilərək təqdim olunmuşdur. Bunlar əsasən F.Zeynalov, C.Qəhrəmanov, Y.Akpınar, A.Musayeva, P.Məmmədova və başqaları ilə bağlıdır.

Növbəti – «Hidayətin dövrü, həyatı və ədəbi irsi» adlandırılmış bölüm türk dünyası üçün önemli olan bir sıra tarixi-siyasi, ədəbi məqamların açılınması ilə xarakterikdir. Burada müəllif, XV yüzillikdə Cənub-Şərqi Anadolu və Azərbaycanda ki tarixi hadisələri, ədəbi-mədəni mühiti təqdim edə bilmüşdir.

Fəslin sonunda əski qaynaqlar, əsasən isə şairin öz irsi əsasında həyat yoluna işıq çıləməyə səy göstərən A.Paşalı, onun təxəllişü, doğum və ölüm tarixləri, harada doğulub-yetişməsi, ailəsi, təhsili, şəxsiyyəti, sarayda tutduğu mövqeyi, fəaliyyəti, hərbi qulluğu, «əmiri-əzəm»liyi, gəzdiyi ərazilər, ictimai-siyasi hadisələrdə yeri, hökmdarlarla (Sultan Yaqub, Xəlil) müna-

sibəti, qarşısına çıxan çətinliklərə necə sinə gərməsi, narahatçılıqları və s. sənətkarın «Divan»ından alınmış örnəklərlə açıqlanmışdır.

Monoqrafiyanın ikinci fəsl «Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji tədqiqi» adlandırılmışdır. Birinci bölüm «Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri»ndən ibarətdir. Burada ümumilikdə Hidayət «Divan»ının beş əlyazması – Dublin Çester Betti kitabxanası, Stevensin kolleksiyası, Oksford Bodlean kitabxanası, Tehran Məlik kitabxanası, İstanbul Topkapı Sarayı Muzeyi əlyazmalarından və professor Ə.Məmmədovun hazırladığı Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində mühafizə olunan makina çaplarından söz açan alim, əldə olunmuş üç əlyazmanın (Dublin, Oksford və İstanbul) nüsxələrinin əldə olunmuş foto-surətləri haqqında ayrı-ayrılıqda sistemli bilgiler verməyə müvəffəq olmuşdur. Fəslin sözügedən bölümündə «Əlyazma nüsxələrinin qrafika və orfoqrafiyası»nı A.Paşalının xüsusi diqqətlə işlədiyini üzə çıxardığı faktların say və sanbalı təsdiqləməkdədir. Fəslin sonuncu bölümü «Nüsxələrin tekstoloji təhlili və alınan qənaətlər»dən ibarətdir. Tədqiqatçı, Hidayət «Divan»ının əlində olan surətlərini müqayisəli tədqiq etmiş, Ə.Məmmədovun hazırladığı transfoneliterasiyanı həmçinin paralel olaraq müqayisəli öyrənmişdir. Tekstoloji müqayisələr nəticəsində nüsxələrdəki 1) sözlərin dəyişdirilməsi (Türk-Türk; Türk-Ərəb - fars və əksinə; Ərəb-fars - Ərəb-fars), əlavə və ixtisarı; 2) misralardakı təhriflər; 3) beytlərin dəyişdirilməsi, ixtisarı; 4) məqsədsiz dəyişikliklər, təsadüfi xətalar üzə çıxarılmış beləcə qruplaşdırıllaraq təhlil olunmuşdur. A.Paşalı Hidayət «Divan»ının elmi mətninin yaradılması üçün vacib şərtlərdən biri kimi seçiləcək nüsxənin əlamətlərini dəqiqləşdirməyə çalışmışdır.

Monoqrafiyanın üçüncü – əsas və daha geniş olan üç bölgündən ibarət fəsl «Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının filoloji tədqiqi» adlandırılıb. Birinci bölüm «Divan»ının bədii qurulu-

şu»na həsr olunub. Burada şairin istifadə etdiyi münacat, qəzəl, müstəzad, müxəmməs, tərkibbənd, məsnəvi kimi ədəbi formalar açıqlanmışdır. Fəslin ikinci bölümü «Divan»ın mövzu və motivləri ni əhatələyir. Müəllif araşdırırmalarla bu qənaətə gəlmışdır ki, Hidayət şeirlərini 1) irfan və təsəvvüf; 2) təbiət; 3) bəzəm; 4) əxlaqi-didaktik olmaqla mövzu və motivlərə ayırmak mümkündür. Hidayət şeirlərini irfan və təsəvvüf işığında açıqlamağa çalışan A.Paşalı, təbiətin şairin yaradıcılığında geniş mənada Haqqın təcəlli tapdığı real aləm anlamında olduğunu düşünür və müvafiq örnəklərlə təhlil edilərək nəzərə çatdırılır. Klassik ədəbiyyatın işlək mövzularından biri olan bəzəm Hidayət şeirlərində təbiətin davamı kimi dəyərləndirilmişdir. Nəhayət, Şərqdə ənənəvi sayılan əxlaqi-didaktik baxışların Hidayət yaradıcılığındaki real əksinə obyektiv münasibət bildirilmişdir. İkinci yarımfəsil «Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının bədii dili – sənətkarlığı» iki bölümən ibarətdir. Birincisi, «Bədii təsvir və ifadə vasitələri»nin tədqiqinə həsr olunub. Hidayət «Divan»ı əsasında üzə çıxarılmış təkrir, cinas (təcnis), bədii xitab, bədii sual (istifhəm), bədii mükəlimalə, təşbih, epitet, mübaliqə, litota, metafora (istiarə), metonomiya (məcazi-mürsəl), təzad, rədif, qafiyə və s. ilə müşahidə olunan təhlillər yer almışdır. Sonuncu bölüm «Üslubi-semantik xüsusiyyətləri, xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı» adlanır. Burada Hidayət «Divan»ının Azərbaycan ədəbi dil tarixinə dair tədqiqatlara, klassik poeziyada xəlqiləşməyə meylliliyin artması və s. məsələlərlə əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə səy göstərilmişdir. Şairin «Divan»ı Azərbaycan xalq yaradıcılığı və İraq türkman folkloru ilə müqayisə edilmiş, bu məqsədlə ayrıca cədvəl tərtiblənmişdir. Hidayətin, gündəlik həyat tərzindən, həyat təcrübəsindən meydana gəlmiş hikmətli kəlamlar, aforizmlər üzə çıxarılmışdır. A.Paşalı, Hidayətin öz şeirlərinə xalq ruhlu poetik təravət gətirdiyini və lirik-fəlsəfi yüksü fikrin mahiyyətinə işiq saçdığını yazır və örnəklərlə fikrini təsdiqləməyə çalışır,

alqışlara və bəddualara, həmçinin, diqqət yetirir. Hidayət poeziyasının üslubi-semantik əlvanlığını təmin edən başlıca amil kimi türk mənşəli sözləri bol-bol işlətməsində görən tədqiqatçı, şairin dilindəki antonimlər, omonimlər, sinonimlər sisteminə də nəzər salmışdır.

«Əfsəhəddin Hidayət və ədəbi ənənələr» adlandırılmış sonuncu bölümə şairi formalasdır ədəbi ənənələr türk ədəbiyyatı kontekstində açıqlanmışdır. Əhməd Yəsəvi hikmətləri ilə qarşılıqlı müqayisələrə başlayan müəllif, eləcə də Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə şeirləri ilə Hidayət «Divan» arasında uğurlu paralellər aparmışdır. Əfsəhəddin Hidayətullah bəyin Qazi Bürhanəddin, İmədəddin Nəsimi şeirləri ilə müqayisəli təhlili də dəyərlidir.

A.Paşalı, Hidayətin gənc həmdövrü kimi Nəmetullah Kişvəri ır-sini də tədqiqatdan kənardə qoymamışdır. Həbib, Şah İsmayı Xətai və Hidayətin ayrı-ayrı əsərlərindəki ruh və məzmun yaxınlığına nəzər salan gənc tədqiqatçı, Xəlili, Şahi və Gülvəni Bərdəi şeirlərində də bənzərliklər tapmışdır. A.Paşalı, Anadolu mühitində «Divan» və təriqət şeirinin XV yüzillikdəki Əhmədi, Qayğusuz Abdal, Kamal Ümmi, Şeyxi, Əhməd Paşa, Qaramanlı Nizami, Necati bəy kimi nümayəndələrinin yaradıcılığından Hidayətin baxəbər olduğunu yazar, ruh yaxınlıqlarını etiraf edir. Əhmədinin, Qayğusuz Abdalın, Kamal Ümminin, Şeyxinin, xüsusişə, Necati bəyin Hidayətlə qarşılıqlı müqayisələri dəyərlidir. Yarimfəslin sonunda iddiaçı, Hidayətin Füzuli və Ruhi Bağdadi şeirlərinə təsirini açıqlamaqdadır.

Tədqiqatın sonunda «Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji-filoloji tədqiqi» istiqamətində aparılmış araşdırımlar dan əldə olunmuş nəticələr sistemləşdirilərək təqdim olunmuşdur. İstifadə olunmuş müvafiq ədəbiyyat siyahısından sonra «Əlavələr» bölümü tələbə uyğun tərzdə təqdim edilmişdir. «Əlavələr»ə həm mövzu ilə bağlı müvafiq cədvəllər, həm də istifadə olunmuş əlyazma nüsxələrindən fragmentlər daxildir.

Monoqrafiya ilkin olaraq XV əsr türk-Azərbaycan şairin Hidayətin tədqiq tarixi, dövrü, həyat yolu, əlyazma irsi əhatəli araşdırılmışdır. Hidayət bəy «Divan»ı tekstoloji-filooloji baxımdan ilkin olaraq tədqiq edilmişdir. Üzə çıxarılmış nüsxələrin orfoqrafiya və qrafikası, tekstoloji müqayisəsi, «Divan»ın müəllif mətninə yaxınlaşdırılmasına xidmət etmişdir. Şairin istedadını əks etdirən sənətkarlıq xüsusiyyətləri, klassik janrlar dəqiqliklə öyrənilmişdir. Monoqrafiyanın maraqlı cəhətlərindən biri kimi Hidayət irlisinin orta çağ şairləri Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Nəsimi, Xəyalı bəy, Füzuli, Ruhi Bağdadi və baş-qaları ilə müqayisəli tədqiqini göstərmək mümkündür.

Bu monoqrafiya Türk xalqları ədəbiyyatı tarixinə Əfsəhədin Hidayət bəy «Divan»ının klassik bir abidə kimi daxil edilməsini reallaşdırmaqdadır.

Əsərin monoqrafiya şəklində «Divan»la birgə nəşri, düşü-nürəm ki, türk ədəbiyyatının, türk dillərinin öyrənilməsində yəni bir səhifənin açılması, elm aləminə təqdimi kimi dəyərlen-dirilməlidir. Əlavə edim ki, Hidayət «Divan»ı həm türk xalqları ədəbiyyatının, ümumi türk ədəbiyyatının bir örnəyi kimi, həm də ədəbi əlaqələr, xüsusişlər, Türk - Azərbaycan əlaqələri kontekstində öyrənilməyə layıqdir.

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına
əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli
əlyazmaların tədqiqi” şöbəsinin müdürü,
professor, filologiya elmləri doktoru
Azadə Şahbaz qızı Musayeva*

AİDE AĞAKERİM QIZI PAŞALI'NIN “EFSEHEDDİN HİDAYET “DIVAN”İNİN TEKSTOLOJİ FILOLOJİ TEDQİQİ” adlı araştırması hakkında

Aide Ağakerim qızı Paşalı, daha önce Türkiyeli bilim adamlarından A. Karahan ve Z. Korkmaz'ın divanları, şiri, biyografisi ve edebi kişiliği hakkında ilk bilgileri verdiği Akkoyunlu dönemi şairlerinden Emir Hidayetullah Bey'in «Divan»ı hakkında hazırladığı tədqiqatında Azərbaycan'da E. Mehmedov'dan sonra bu konudaki araştırmaları sürdürdügüünü açıklamıştır.

Aide Paşalı, Türkiye'de de katıldığı iki ilmi toplantıda Hidayetullah Bey hakkındaki araştırmalarının neticelerini meslektaşlarıyla da paylaşmış bulunmaktadır:

O, 20-22 Mayıs 2004 tarihlerinde Diyarbakır'da toplanan “1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu”nda “Akkoyunlu Şair Efseheddin Hidayetullah Bey” adlı bildirisiyle ve 10-15 Eylül 2007 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen “ICANAS38”in “Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi” seksyonunda “Halk ve Divan Şiiri Kavşağında Yeni Bir Edebi Unvan - Emir Efseheddin Hidayetullah Bey” adlı bildirilerini sunmuştur.

Bu bildirilerde verilen bilgiler, Hidayetullah Bey'in yaşadığı XV. asırda Azərbaycan-İran, Irak ve Anadolu topraklarında gelişen Türk-Azərbaycan edebiyatlarının daha iyi öğrenilmesine, Azərbaycan-la Türkiye arasındaki dil ve edebiyat ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına ve tahlil edilmesine yardımçı olmaktadır.

Hidayetullah Bey Divanı'nın daha önce bilinmeyen Tahran Melik Kütüphanesi'ndeki yeni nüshasının Aide Paşalı tarafından bulunarak, bilim âlemine duyurulması önemlidir; bu araştırmada Hidayetullah Bey hakkında daha önceki araştırmacıların kullanmadığı veya bilmemiği bazı kaynakların ortaya çıkarılması bu genç tedkikatçının takdir edilecek başarılarından biridir. Araştırmacı, Hidayetullah Bey'in şiirlerini ve şiir dilini, elindeki üç nüshayı kullanarak incelemiş, bu sebeple de daha bol malzemeyle tahlil yapma imkânına kavuşmuştur. Nüshalar arasındaki tekstolojik farklılıklar dikkatli bir şekilde ortaya koymuştur.

Üç nüshaya dayanılarak, zengin materyal üzerine yapılan incelemeler, bu araştırmada, Kadi Burhaneddin, Kişveri, Habibi, Nesimi, Kemal Ümmi, Karamanlı Nizami, Ahmed Paşa, Necati, Fuzuli, Ruhi Bağdadi vs. gibi Hidayetullah Bey'den önce ve hemen sonra yaşamış, edebiyat âlemine dâhil olmuş bazı şahsiyetlerin eserleriyle yapılan mukayeseler, daha dakik ve güvenilir sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Aide Paşalı'nın bu araştırmasında ortaya koyduğu "Efsehəddin Hidayet yaraticılığı, XV. esirde Türk dilli edebiyatın divan, tesevvüf, aşiq-saz şeiri en'enelerini özünde birleşdiren yeni edebî nümune sayılabilir" (seh.53) hükmü, bizce bu araştırmmanın en önemli sonuçlarından biridir.

Bu araştırma bize bir kere daha göstermiştir ki, Anadolu, Azerbaycan-İran ve Irak topraklarında gelişen Türk edebiyatı, hem dil itibarıyla hem de edebî hususiyetleri bakımından XV. asırda henüz ayrılma noktasına gelmemiştir. Esasen Anadolu ve Azerbaycan edebiyatının ve edebî dilini ayırtması, daha sonra Safevi-Osmanlı savaş ve mücadelelerinden itibaren siyasi rekabet sebebiyle ortaya çıkmıştır. Bu ayrışma, başlangıçta

(XV-XVI. asırlar.) dil ve edebiyat alanında pek fazla farklılaşmaya, uzaklaşmaya sebep olmamıştır. Fuat Köprülü'nün "Azeri Edebiyatı" üzerine yaptığı önemli araştırmalar da bunu göstermektedir. Cumhuriyet dönemde Türkiye'de, Sovyet döneminde de Azerbaycan'da, Osmanlılar ve Safeviler üzerine yapılan tarih araştırmalarında bazı yanlış adımlar atılmış "Osmanlı taasubu" veya "Azerbaycan veya İran taasubu", esasen siyasi ve dinî alanlarla sınırlı olan Osmanlı-Safevi mücadelelerini, rekabetini, objektif olarak araştırma ve yorumlamaya mâni olmuştur. Siyasi tarihe bu "taassuplar" açısından bakılması, objektif olmayan yorumların yapılması ne yazık ki, dil ve edebiyat araştırmalarına da bir ölçüde etki etmiştir. Türkiye ve Azerbaycan araştırmacıların artık "Tek millet iki devlet" prizmasından bu problemlere eğilmesi, objektif yorumlarda bulunmasının gerekmektedir. Azerbaycan'la Türkiye'yi ayıran siyasi durumdur, şartlardır. Kültürel farklılık, daha çok Şii ve Sünnî anlayışlarının edebiyata sıçramasından kaynaklanmaktadır. Dil ve edebiyatın kökü birdir ve bu servet, Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak malıdır; kardeş kavgasına gerek yoktur.

Anladığımız kadarıyla Aide Paşalı'nın araştırmasında ortaya çıkan dil materyali, daha doğrusu Hidayetullah Divanı'daki dil farklılığı, o dönemde Türkiye ile Azerbaycan arasında ancak diyalektolojik bir farklılığın bulunduğu işaret etmektedir. Bu farklılık Anadolu'nun çeşitli yerlerinde eserler vermiş XV-XVI. asır Osmanlı dönemi şairleri için de geçerlidir. Anadolu ile Azerbaycan arasındaki edebî dil farklılıklarını, Sovyet döneminde olduğu gibi abartmanın bir arlamı yoktur; esasen fonetik ve kısmen de morfolojik farklılıklar, bir edebî dilin tanımlanması için yeterli değildir.

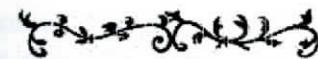
Halbuki leksikoloji neredeyse müsterektir. Dolayısıyla fonetik, morfolojik farklılıklar dil içi unsurlardır ve edebî dili belirleme açısından önemli bulgular değildir. Gerçek olan Anadolu'da da Azerbaycan'da da edebî dilin, Habibi'den, Nesimi'den Fuzuli'ye doğru; Necati'den Baki'ye doğru bir gelişme, yükselme dönemi geçirdiğidir. Edebiyatın muhtevası bakımından, zevk ve anlayış bakımından ise bir farklılık söz konusu değildir.

Biz Aide Paşalı'nın bu araştırmasının genel olarak başarılı buluyor, orijinal ve objektif bir araştırma olarak değerlendiriyoruz.

23 Eylül 2009

Prof. Dr. Yavuz Akpinar
Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Öğretim Üyesi
İZMİR, TÜRKİYE

*Dix atam və anam -
Agakərim bəy və Səids xanıma
sonsuz sevgi, ehtiram
nisanəsi olaraq ithafındır*

I HISSE

ÖN SÖZ

Milli mirasımızla əlaqədar gələcək nəsillərə ötürdüyümüz tarixi həqiqətlərin obyektiv yönədə dərk olunması üçün mənbələrin elmi və əsası şəkildə araşdırılması, öyrənilməsi vacib məsələdir. Şərqi insan zəkasının yaratdığı xəzinədə xüsusi cəzibə və dəyər çəkisiñə malik Azərbaycan adı bütün tarixi-mədəni, iqtisadi-siyasi varlığı ilə ona görə həmişə araşdırılmaların diqqət mərkəzində olmuş və olacaqdır ki, Yaxın və Uzaq Şərqiñ zaman-zaman ən hegemon dövlətlərinin mədəniyyətinin formallaşmasında, yetkinləşməsində bu diyarın elm və sənət adamlarının töhfələri göz yumulmayacaq, üzərindən sükütlə və ya yan keçilməyəcək dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nəcə ki, Osmanlı Türkiyəsinin tarixi-mənəvi dirçəlişində Xəzər dənizinin güneyindən və quzeyindən qərbə yürüyən böyük türklük qolları (XI əsr), xüsusən də, türkəsilli Anadolu bəylilikləri (XIII-XV əsr) yeni mədəni mərkəzlər qurmaqla ən nüfuzlu şəxsiyyətləri, ədəbi simaları türk tarixinə ərməğan etmişlər. İlk anadilli abidələrimizin (Qazi Bürhanəddin, Qazi Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Suli Fəqih və başqalarının yaradıcılıqları) beşiyi olan Şərqi Anadolu və ona həmsərhəd ərazilərə məhz Azərbaycan tarixi vasitəsilə işiq tutulması elmi fikri də buradan doğmuşdur (73, 3). Monoqrafiyada tədqiqata cəlb edilən Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ı Şərqi Anadoluda önce bəylik (XIII əsr), sonralar nəhəng bir imperatorluq səviyyəsinə çatmış Ağqoyunlu türkman dövlətinin ədəbi mirası olub, XV əsrədə oğuz-türkman ləhcəsində yaranmış ümumtürk abidəsidir.

Eyni törəyə, ortaq tarixi-mədəni dəyərlərə malik türk xalqları arasında əlaqələrin genişləndiyi indiki dövrdə Türkiyə və Azərbaycan orta çağlardakı vahid türk mədəniyyəti ənənələrini yaşıdan abidələrin obyektiv şəkildə öyrənilməsini

aktual məsələlərdən biri kimi öne çəkməkdədir. Ortaq ədəbi ənənələrin göstəricisi kimi Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tədqiqat səviyyəsində öyrənilməsini zəruri edən, aktuallığını şərtləndirən xeyli amillər vardır.

Sərtləndirən xeyli amillər vardır.
Tanınmış əlyazmaşunas C.Qəhrəmanovun söylədiyi kimi, ərəb-fars dillərində yanan müəlliflərin əsərləri bəzi səbəblərə görə nisbətən çox və dözümlü şəkildə mühafizə olunmuşlarsa, türk, xüsusən Azərbaycan dilində yanan müəlliflərin əsərlərinin tapılması, toplanması və öyrənilməsi birinci dərəcəli problem kimi qarşıda durmaqdadır (40, c.V, 5-6). Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji-filoloji tədqiqi bu baxımdan irəliyə atılan addımlardan biridir.

atılan addımlardan biridir.

Türkiyəli alimlər Əbdülfəzadə Qaraxan və Zeynəb Qorxmaz, azərbaycanlı alim Əzizəğa Məmmədovun xidmətləri nəticəsində Hidayət «Divan»ı keçən əsrin 80-ci illərindən elm aləminə məlum olmuşdur. Lakin adları çəkilən alimlərin heç biri şairin ədəbi irsi üzərində davamlı tədqiqat aparmamış, Ə. Qaraxan yalnız «Öski Türk ədəbiyatı incələmələri» (1980) kitabında «Əmir Əfsəhəddin Hidayət və incələnməmiş Divani» başlıqlı məqalə, Z. Qorxmaz isə ayrı-ayrı dərgilərdə «XV yüzyl Azeri türkcesinin değerli bir temsilcisi Emir Hidayətullah və Divani» (1986), «Əmir Əfsəhəddin Hidayətullah və Divani» (1987) sərlövhəli yazıları ilə bu sahədəki araşdırılmalarını da-yandırmışlar. Şair haqqında ilk dəfə türkiyəli alimlərin göstərilən əsərlərindən məlumatlanan Ə. Məmmədov isə böyük çətinliklər hesabına Divanın Dublin-Çester Betti, Oksford-Bodenian, İstanbul-Topkapı Muzeyi nüsxələrinin fotosurət və mikrofilmlərini Azərbaycana gətirdərək onu üç nüsxə əsasında transfonliterasiya etmişdir. 1986-cı ildə Ə. Məmmədovun vəfatı ilə bu sahədəki tədqiqatlar yarımcıq qalmışdır. Üzərindən onillər keçə də, şairin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı elmi araşdırma aparılmadığı üçün Əfsəhəddin Hidayət Türk ədəbiyyatı tərəfində layiq olduğu yeri tapa bilməmişdir.

Hər bir sənəd, hər bir əlyazma tarixinin bir səhifəsi, bir səsidir (C.Qəhrəmanov). «Ön Asiyada yegana və həqiqi türkman dövlətinin əsasını qoymuş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinə» (V.V.Bartold) məxsus mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi zərurəti vardır. Çünkü türk xalqlarının elmi-mədəni inkişafına güclü təkan göstərmış oğuz-türkman abidələrinin tədqiq edilməsi, həm də dünya mədəniyyətinin bir çox aktual etnik-tarixi, ədəbi-nəzəri məşələlərinin aydınlaşmasına səbəb ola bilər. Ağqoyunlu dövlətinin formalasdırıldığı Ənsari, Heyrani, Şahidi, Şövqi, Hümayun, Əbu Bəkr Tehrani, Məhəmməd Dəvvani, Hidayət, Həbib, Kişvəri, Fəzlullah ibn Ruzbehən, İdris Bidlis, Fazıl Nüktaşı və başqaları tək alim və şairlərin sayca çoxluq təşkil etməsi fərəhələndirici və təsəlliverici olsa da, onların heç biri haqqında Azərbaycanda sanballı elmi tədqiqat işi aparılmışdır. Digər tərəfdən, araşdırıcılar ümumtürk tarixi və mədəniyyətinin inkişafında uğurlu mərhələ saydıqları XV yüzilliyin başlangıcında mütləq oğuz-türkman mədəniyyətinin misilsiz nailiyyətlərindən xəbər verir, mənbələrin kasadlığı üzündən yalnız Sultan Yaqub dövründən bəhs açıb təəssüf hissi ilə birbaşa Səfəvilər zamanına «adlayırlar». Demək, mətnşunas alim S.Əlizadənin təbirincə desək, bu boşluğun «ədəbi-linqvistik, elmi-tarixi və ictimai-mədəni ləyaqəti olan hər bir abidəsi həcmindən, forma və janrından, ideya istiqamətindən, hansı üsulla və hansı tirajla çapından asılı olmayıaraq» tədqiqata çəlb edilməlidir (37, 8-9).

Əfsəhəddin Hidayətullah «Divan»ının tədqiqinin aktuallığı onun İrlandiya-Dublin əlyazmasına çəkilmiş Təbriz incəsənat məktəbinə məxsus dörd miniatürlə də şərtlənir. Məlumdur ki, «Şərq xalqlarının miniatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir (62, 6). Adətən, incəsənat xadimləri Səfəvilər dövrünün miniatür məktəblərindən, ənənələrindən (Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd və b.), Təbriz miniatürçülüğünün bundan sonrakı

təsirindən daha çox bəhs açmışlar. Lakin tarixi həqiqətdir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimiyyətindən də əvvəl yaranmış Təbriz miniatür məktəbinin artıq ənənələri var idi; əksərən Şirazda özünü biruzə verən yeni üslublu türkman miniatürü, eləcə də, Səfəvi dövrünün rəssamlığı öz başlangıç nəfəsini həm də buradan götürmüştür. XV yüzilliye məxsus belə nadir abidənin öyrənilməsi miniatür məktəbləri arasındaki əlaqələri izləmək baxımından aktuallıq kəsb edir.

Türk Divan ədəbiyyatı XV əsrə özünməxsus keyfiyyətləri ilə seçilir. Bu yüzillikdə türkdilli poeziyanın divan bağlamış şairlərinin ırsinin bir küll halında araşdırılması, Divan şerinin ideya-mövzu və forma istiqamətlərinin, tarixi ənənələrinin, habelə ideya-mövzu və forma istiqamətlərinin, tarixi ənənələrinin, habelə ayrı-ayrı ərazilər üzrə ortaq və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi ədəbiyyat tariximizin çoxdan tədqiqini gözlayən aktual problemlərindəndir. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tekstoloji-filoloji baxımdan araşdırılması bu çoxşaxəli, mühüm işin bir hissəsidir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd klassik ədəbiyatın kölgədə qalmış yeni ədəbi simasını günümüze gəlib çatmış tek bir «Divan»ının işığında tanıtmaq və mövcud əlyazma nüsxələri əsasında əsərlərinin tekstoloji-filoloji təhlidən keçirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı problemlərin həlli önə çəkilmişdir:

- Əfsəhəddin Hidayətullah «Divan»ının dünya əlyazma xəzinələrində qorunan nüsxələrini tapıb bibliografiyasını tərtibləmək;
- Hər nüsxəni ayrılıqda elmi-paleoqrafik təsvir etmək, həm də birləşdə tarixi-müqayisəli təhlidən keçirmək;
- Nüsxələrdə təqdim olunmuş mətnləri mətnşünaslıq baxımından müqayisə edib, müəllif mətninə yaxınlaşdırmaq;
- Mövzu dairəsində mövcud orta əsr məxəzələrini və çağdaş materialları nəzərdən keçirib, üstün və yanlış cəhətlərinə münasibət bildirmək, bununla da Əfsəhəddin Hidayətullah «Divan»ının tədqiq tarixini müəyyənləşdirmək;
- Şairin yaşadığı ədəbi mühitin mənzərəsini yaratmaq, onu öz

dövrünün yetirməsi kimi təqdim etmək, «Divan»ındakı bəzi misralar, beytlər əsasında keçdiyi həyat yolunun illər boyu solmuş izlərinin, tərcüməyi-halının bərpasına çalışmaq;

- «Divan»ı filoloji tədqiq etmək:

- a) klassik janrları;
- b) mövzu və motivləri, ideya istiqamətlərini;
- v) bədii təsvir və ifadə vasitələrini səciyyələndirmək;
- q) şairin sənətkarlıq, dil və üslub xüsusiyyətlərini;
- ğ) xalq yaradıcılığı və əski ədəbi ənənələrlə bağlılığını və s. məsələləri öyrənmək, bununla da, Əfsəhəddin Hidayət və onun «Divan»ının ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini tədqiqat səviyyəsində dəqiqləşdirmək.

Araşdırma Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin paleografik, qrafik, orfoqrafik, mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı elmi-təsviri, elmi-nəzəri, tarixi-müqayisəli təhlil metodu əsas tutulmuşdur. «Divan»ın filoloji keyfiyyətlərinin tədqiqində isə daha çox poetik və tarixilik prinsipləri üstünlük təşkil etmişdir.

Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının üç əlyazmasının Əlyazmalar İstututunda saxlanılan fotosurətləri, şair haqqında bilgi topladığımız Şərq əlyazna kataloqları, tarixi xronikalar, təzkirələr, cüng, eləcə də mətbuatda, elmi-kütłəvi nəşrlərdə, müntəxabat xarakterli kitablarda verilmiş şeir örnəkləri tədqiqatın əsas obyektidir.

Oğuz-türkman mədəniyyətinin Ağqoyunlu xanədanına məxsus maddi və mənəvi sərvətlərin tədqiqi artıq elmin yeni sehifelərindəndir. Monoqrafiyada bu mədəniyyətin təmsilçisi Əfsəhəddin Hidayətin şəxsiyyəti və ədəbi ırsı haqqında ilk dəfə ətraflı, sistemli elmi bəhs açılmış, müəllifin aşkarladığı elmə indiyədək naməlum Tehran-Məlik kitabxanası nüsxəsi, həmçinin şairin «Divan»ının mövcud əlyazmaları ilk dəfə sistemli və müqayisəli şəkildə tekstoloji-filoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. XV əsrə Divan şairlərinin ümumi, ortaq cəhətlərinin Hidayət «Divan»ına məxsus bədii örnəklər əsasında nəzərdən keçirilməsi, eləcə də, Hidayət «Di-

van»ının öz həmdövrləri sırasında fərqləndirici bədii keyfiyyətlərinin səciyyələndirilməsi yüzülliyin Divan şeirinə münasibət sahəsində yeni maraqlı faktları ortaya çıxarmışdır. Şairin ədəbi mühitinin və «Divan»ının filoloji tədqiqi, həm də orta çağların bir çox qələm sahiblərinin (Kişvari, Həbib, Kamal Ümrni, Qaramanlı Nizami, Əhməd Paşa, Nəcəti, Füzuli, Ruhi Bağıdadi və b.) yaradıcılığı ilə bağlı bəzi sənətkarlıq məsələlərini öyrənmək baxımından faydalı olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübəi əhəmiyyətinə gəlinçə, mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, burada türkdilli ədəbiyyat tarixinin Azərbaycanda nisbətan az tədqiq olunmuş bir dövrünün abidəsi – XV əsr Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ı mətnşünaslıq, dil və ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilmişdir: mövcud nüsxələrdən Hidayət «Divan»ının qanuni mətninin seçilməsində mətnşünaslığın bütün nəzəri tələbləri əsas götürülmüşdür; abidənin lügət tərkibinin müəyyən qismini əhatələyən türkmənşəli leksik vahidlər, qarşılaştığımız dil materialları, tarixi təzahürler, habelə Ağqoyurlu xanədanının iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni mərkəzi kimi koynə hüququnda çıxış edən Təbriz dialektinin, Herat məktəbinin təsiri kimi çiğətaycanın, eləcə də Anadolu türkcəsinin əksi, XV əsrə üzü köçürülmüş Dublin və Oksford nüsxələrinin mətnində qarşılıqlı müqayisəli şəkildə nəzəri aspektdə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın təcrübəi əhəmiyyəti isə ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, dilçilik və başqa filoloji elmləri yeni faktlar və maraqlı təhlillərlə zənginləşdirməsi ilə ölçüle bilər. Belə ki, tədqiqatın I və III fəsillərində müəllifin XV əsrin ədəbi mühiti, Divan şeri haqqındaki elmi qənaətləri, həmçinin şairin ədəbi simasını, yaradıcılığını tanıdan bütün yarımfəsillər -gələcəkdə Türk xalqları, xüsusən də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qədim və orta əsrlər bölməsinin yazılması prosesində həm köməkçi, həm də mövzü etibarilə yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eləcə də, pedaqoq və mühazirəçilər işin tekstoloji tədqiqat fəslindən bütünlükdə tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi fənnlərinin

tədrisində yeni dil materialı tək faydalana bilərlər. «Divan»ın mətninin özünəməxsus tekstoloji keyfiyyətləri, mətnşünaslıq üzrə araştırma aparan aspirantların, o cümlədən, mütəxəssis tekstoloqların tədqiqatın tekstoloji müqayisə və təhlillərindən yeni elmi təcrübə kimi yararlanacaqlarını düşünməyə tam əsas verir. Tədqiqat işində ilk dəfə elm aləminə təqdim edilən Dublin nüsxəsinin nəfis miniatürlərinin sənətşünaslar, incəsənət ustaları üçün xüsusi maraq obyekti və yeni diskusiya mövzusu olacaqı da sözsüzdür.

Zəxmi-nihan – gizli yara
 Ziba – gözəl
 Zövrəq – qayıq
 Zurkər – zor gələn
 Zülf – saç
 Zülfiqar – ikiağızlı qılınc, şıələrin birinci imamı Hz. Əlinin (r.a) ləqəbi
 Zülf-i-müənəbər - ətirli saç

MÜNDƏRİCAT

Şair-sərkərdə Əfsəhəddin Hidayətlə bağlı elmi araşdırma və “Divan”ının ilkin nəşri	3
Aide Ağakerim qızı Paşalı’nın “Efsehəddin Hidayət “Divan”ının tekstoloji-filoloji tedqiqi” adlı araştırması hakkında	9

I HİSSƏ

ÖN SÖZ	15
--------------	----

I FƏSİL: ƏFSƏHƏDDİN HIDAYƏT VƏ ONUN

«DIVAN»I	22
----------------	----

1.1. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının tədqiq tarixindən	22
1.2. Hidayətin dövrü, həyatı və ədəbi irsi	46
1.2.1. Dövrü	46
1.2.2. Həyatı və ədəbi irsi	55

II FƏSİL: ƏFSƏHƏDDİN HIDAYƏT «DIVAN»ININ

TEKSTOLOJİ TƏDQİQİ	74
--------------------------	----

2.1. Əfsəhəddin Hidayət «Divan»ının əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri	74
2.1.1. Əlyazmaların qrafik xüsusiyyətləri	87
2.1.2. Əlyazmaların orfoqrafik xüsusiyyətləri	95